

۱۱. هستی‌شناسی اسلامی، موسسه آموزشی پژوهشی امام «ره» - ص ۲۶.
 ۲۱ علی گرامی؛ فلسفه، محمد، ص ۱۷ تا ص ۲۴.

در خاتمه، قضاوت بحث بین موافقین و مخالفین فلسفه را بر عهده خوانندگان عزیز واگذار نموده تا در این میان خرده‌ها داوری کنند.

پروردگارا! هر که را عقل دادی چه ندادی و هر که را عقل ندادی چه دادی.

منابع

۱. مقدمه از استاد شهید مطهری «ره» اصول فلسفه و روش رئالیسم، ص ۲۶.
۲. یادنامه علامه طباطبائی «ره»؛ ص ۲۷.
۳. عبدالله نصری آینه‌های فیلسوف، ص ۲۰۴ و ۱۳۱.
۴. عبدالله نصری، آفاق مرزبانی، ص ۸۶.
۵. سیدحسین نصر؛ معارف اسلامی در جهان معاصر، ص ۱۱.
۶. آیت‌ا... مکارم شیرازی؛ فیلسوف نماها، ص ۳۱۱.
۷. بیوک عزیززاده؛ فلسفه و اسلام، ص ۱۹۲.
۸. رضا داوری-فارابی، موسس فلسفه اسلامی - ص ۱۱۹.
۹. عبدالکریم سروش - علم چیست؟ فلسفه چیست؟ ص ۶۱.
۱۰. سیدجلال‌الدین آشتیانی - نقدی بر تهافت‌الفلاسفه غزالی - ص ۲۲۲.

۳- براهین اثبات وجود خدا ۴- علم و دین ۵- پلورالیسم دین، نگاشته شده گامی است در جهت معرفی منابع مکتوب مورد نیاز تحقیق در این رشته از دین‌پژوهی.

الف) فلسفه دین

فلسفه دین هر چند در جامعه علمی ما عنوانی نو به نظر می‌رسد اما حکایت‌گر بحثی کهن پیرامون دین است، علمی که شالوده‌های آن نه در قالب کنونی، بلکه به گونه‌ای دیگر از دیرباز مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است، ویلیام آلتون در این باره می‌گوید: "یکی از نخستین انگیزه‌ها برای تأمل فلسفی، در یونان باستان و هر جای دیگر ظهور تشکیلاتی در خصوص مفاهیم دینی بود، چه باورها و مفاهیم دین همیشه مایه اصلی بحث فلسفی بوده‌اند."

این رشته در این سیر زمانی از رشد و بالندگی چشمگیری برخوردار شده بطوریکه به عنوان شعبه‌ای مستقل از فلسفه و کلام کلاسیک رسمیت یافت. با این وجود در حوزه تعریف، تعاریف مختلف و گاه متضادی توسط فیلسوفان دین از آن آرایه گردیده که هر کدام از جنبه‌ای به تعریف فلسفه دین

اشاره: دین‌پژوهی آنچنان که از لفظ آن بر می‌آید؛ بررسی مفاهیم و آموزه‌های دینی و واکاوی چیستی و چرایی آنهاست. اما این پژوهش می‌تواند با ابزارهای مختلف و از نظرگاه‌های متفاوت صورت گیرد، که با توجه به نقش محوری دین در حیات فردی و اجتماعی انسان، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ابزارها و نظرگاهها که از آنها به رشته‌های دین‌پژوهی یاد می‌شود از این قرارند: ۱- فلسفه اسلامی، ۲- فلسفه دین ۳- کلام اسلامی، ۴- دین‌پژوهی تطبیقی ۵- مردم‌شناسی دین ۶- روان‌شناسی دین ۷- جامعه‌شناسی دین ۸- پدیدارشناسی دین ۹- ادبیات و هنر دینی ۱۰- اسطوره‌شناسی دین ۱۱- تاریخ ادیان ۱۲- معرفت‌شناسی دینی.

مقاله حاضر که در موضوع کتابشناسی و مقاله‌شناسی فهرست‌واره‌ای فلسفه دین تنظیم شده، و شامل پنجاه عنوان کتاب و سی و شش عنوان مقاله از چندین مجله تخصصی و معتبر کشور پیرامون فلسفه دین و پنج عنوان از موضوعات آن: ۱- تعریف دین ۲- منشا دین

پرداخته‌اند. از میان تعاریف گوناگون به سه تعریف رایج‌تر اشاره می‌شود:

فلسفه دین تاملی است فلسفی درباره دین؛ یعنی دفاع فلسفی از عقاید دینی. در این تعریف که دین محورانه به نظر می‌رسد، فلسفه دین کوششی است مقدس در راه اثبات وجود خداوند بوسیله براهین عقلی. در حقیقت ایفاکننده نقش و کارکرد الهیات طبیعی عقلی که متمایز از الهیات وحیانی است، می‌باشد.

فلسفه دین در قیاس با اصطلاحاتی چون فلسفه هنر، فلسفه علم، فلسفه سیاست و... به معنای اخص آن یعنی تفکر فلسفی در باب دین، با این تفاوت که فلسفه دین وسیله‌ای برای آموزش یا اثبات دین نیست، بلکه ضرورتی ندارد که ما از دیدگاه دینی به آن بنگریم، حتی کسی که اعتقاد به خداوند هم ندارد می‌تواند صاحب تفکری فلسفی در ارتباط با دین باشد، پس فلسفه دین شاخه‌ای از الهیات نیست بلکه شعبه‌ای از فلسفه است و دانشی ثانوی است که از موضوع تحقیق خود استقلال دارد.

فلسفه دین عبارت است از ژرف‌کاوی فلسفی دین و کارهای جدید در این زمینه که به دو نوع تقسیم می‌گردد:

الف) بررسی و ارزیابی عقلانیت یا معلولیت عقاید دینی با توجه به انسجام آنها و اعتبار براهین مربوط به توجیه آنها؛

ب) تحلیل توصیفی و روشن‌سازی زبان و عقیده و اعمال دینی با توجه خاص به قوانین حاکم بر آنها.

چنین به نظر می‌رسد که تعریف همه شمول و جامعی از فلسفه دین ارائه نشده، و تعاریف یاد شده را می‌توان تعاریف انعکاسی از کارکرد عملی این سلسله مباحث در طول زمان دانست.

همچنین عنوان "کلام جدید" که به عقیده برخی جزئی از فلسفه دین به حساب می‌آید، و برخی نیز آن را دارای عمومیت بیشتر از فلسفه دین می‌دانند، در ساحت تعریف دستخوش تعبیر و تعاریف گوناگون شده، که در ادامه این مباحث به آن پرداخته خواهد شد. این رشته از دین پژوهی حوزه وسیعی را در بر می‌گیرد. اما از میان مهمترین موضوعات آن به ۱۵ عنوان اشاره می‌شود.

- ۱- تعریف دین ۲- منشا دین ۳- براهین اثبات وجود خدا ۴- اوصاف خدا ۵- پلورالیسم دینی ۶- شبهات شر ۷- رابطه علم و دین ۸- اخلاق و دین ۹- هنر و

دین ۱۰- زبان دین ۱۱- گوهر و صدف
 ۱۲- قلمرو دین ۱۳- انتظار بشر از دین
 ۱۴- معجزه و شهادت ۱۵- معرفت
 شناسی دینی.

تعدادی از منابع قابل رجوع پیرامون
 فلسفه دین:

کتابها

جستارهایی در فلسفه دین: الوین پلانتیجا،
 تری اوکیف، و لامنت- ترجمه مرتضی
 فتحی زاده- دانشگاه قم- انتشارات اشراق
 چاپ اول ۱۳۸۰.

فلسفه دین: جان هیک، ترجمه بهرام راد،
 انتشارات بین‌المللی الهدی- چاپ اول
 ۱۳۷۲.

درآمدی به فلسفه دین و کلام جدید:
 ابوالقاسم فنایی- انتشارات اشراق- چاپ اول
 ۱۳۷۵.

درآمدی به فلسفه دین: برایان ویدیس-
 ترجمه ملیحه صابری- نشر دانشگاهی چاپ
 اول ۱۳۷۸.

کلام جدید- عبدالحسین خسروپناه- مرکز
 مطالعات و پژوهشهای فرهنگی حوزه علمیه
 چاپ دوم ۱۳۸۱.

کلام فلسفی: ابراهیم سلطانی- احمد نراقی.

عقل و اعتقاد دینی: مایکل پترسون و
 دیگران- احمد نراقی- ابراهیم سلطانی-
 طرح نو

کلام جدید در گذر اندیشه‌ها- باهتمام علی
 اوجبی- (مجموع مقالات): موسسه فرهنگی
 اندیشه معاصر- چاپ اول ۱۳۷۵.

هندسه معرفتی کلام جدید- احد فرامرز
 قراملکی- موسسه فرهنگی اندیشه معاصر-
 چاپ اول ۱۳۷۸.

مدخل الی فلسفه الدین: دکتر محمد عثمان
 الخثت دارقباد- ۲۰۰۱.

مدخل الی علم الکلام الجدید: محمد
 مجتهد شبستری، دارالهادی للطباعه و
 النشر و التوزیع؛ طبقه الاولى، ۱۴۲۱هـ-
 ۲۰۰۰. لبنان.

یقین گمشده، گفتگوهای درباره فلسفه
 دین- عبد الله نصری، انتشارات سروش،
 چاپ اول ۱۳۸۰.

جستارهایی در کلام جدید، جمعی از
 نویسندگان، انتشارات سمت- ۱۳۸۱.

قبض و بسط تئوریک شریعت- عبد الکریم
 سروش- موسسه فرهنگی صراط چاپ
 چهارم ۷۴.

مقالات:

مقایسه‌ای بین فلسفه دین و کلام جدید، مهدی علیزاده سورکی، قم، نرم افزار اطلاع رسانی نمایه.

کلیاتی در باب فلسفه دین، هدایات علوی تبار، قم، نرم افزار اطلاع رسانی نمایه.

تاریخ فلسفه دین، ویلیام پی، آلسترن، ترجمه علی حقی.

فلسفه دین: ادوارد ویرنگ، ترجمه علی حقی و فلسفه دین: اندیشه حوزه، شماره ۸، شماره ۲۰۱.

الف: تعریف دین "چیستی دین"

در مورد دین و چیستی آن گفته‌اند بسیاری از جنبه‌های مختلف رایج شده است. به گفته میرچا الیاده: آن قدر تعریف‌های متفاوت و گوناگون از دین عرضه شده که حتی رایج‌ترین فهرست ناقصی از آن میسر نیست. این تعاریف را می‌توان در سه دسته خلاصه کرد: ۱- تعاریف وجودی و ماهیتی ۲- تعاریف لغوی و اصطلاحی ۳- تعاریف درون دینی و برون دینی.

تعاریف وجودی: دین عبارت است از مجموعه‌ای از آموزه‌ها و گزاره‌هایی که از سوی خداوند در اختیار بشر قرار می‌گیرد.

دفاع عقلانی از دین در نظر خواهی از دانشوران اقتراح، نقد و نظر؛ سال اول شماره دوم ص ۹.

بستر تاریخی دفاع عقلانی از دین- اکبر قنبری، اقتراح، نقد و نظر، سال اول، شماره دوم، ص ۸۷.

گرایشهای عمده در فلسفه دین- پل ریکو ترجمه مصطفی ملکیان؛ اقتراح، نقد و نظر، سال اول، شماره دوم، ص ۱۳۷.

دین و عقلانیت؛ گرایش‌ها و نگرش‌ها، سردبیر اکبر قنبری؛ نقد و نظر، سال ۷، شماره ۲۰۱، ص ۲.

ارزش باور دینی عقلانی: ریچارد سوین برن، مهرداد وحدتی دانشمند- نقد و نظر، سال ۷، شماره ۲۰۱.

عقلانیت دین؛ محمد حسین زاده، معرفت شماره ۱۹، ص ۲۲.

فلسفه دین در گفتگو با دکتر لنگه‌اوزن، معرفت شماره ۷.

میزگرد فلسفه دین، گفتگو، معرفت ۵۱، ص ۶.

فلسفه دین، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، کیان ۹، ص ۱۰.

دینداری و خرد ورزی، عبد الکریم سرروش، کیان، شماره ۱۲، ص ۴.

تعریف کرد، در این صورت همه دیندار خواهند بود، اما در اینکه الهی است یا غیر الهی، به نگرش‌ها متفاوت خواهد شد.

منابع:

الف) تب:

انتظار بشر از دین: آیه الله جواد آملی، مرکز نشر اسراء، مرداد ۱۳۸۰.

دین‌شناسی، آیه الله جوادی آملی، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.

انتظار بشر از دین: بررسی دیدگاه‌ها در دین‌شناسی معاصر، عبدالله بصری، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

دین پژوهی: (۱ و ۲)، ویراسته میرچا الیاده، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۵.

دین پژوهی؛ گفتگو با فتح اله مجتبایی، انتشارات هرمس و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها، چاپ اول، ۱۳۸۰.

کلام جدید، عبدالحسین خسروپناه، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه، چاپ دوم، ۱۳۸۰.

در این تعریف به چهره شناخته شده دین توجه شده.

تعاریف لغوی و اصطلاحی: الف: تعریف ماهیت دین: دین عبارت است از یک نظام الهی که برای مخاطبان خود وضع شده و مشتمل بر اصول و فروع می‌باشد. ب: دین برابر است با اعتقاد به آفریننده‌ای برای جهان و انسان و دستورات عملی متناسب با این عقاید. ج: با توجه به استعمال واژه دین در قرآن به معنای جزاء، شریعت و قانون، اطاعت و بندگی و... به دست می‌آید که اسلام با حقیقت دین همان تسلیم و اطاعت از خداوند است.

تعاریف درون دینی و برون دینی: دین در قرآن و حدیث در معانی مختلفی بکار رفته: جزا و پاداش فاتحه ۴- اطاعت و بندگی؛ زمر ۱۱- ملک و سلطنت؛ انفال ۲۹- تسلیم؛ آل عمران ۱۹- حضرت علی (علی) می‌فرمایند: الاسلام هو التسليم؛- دین به معنای اعتقادات: لا اكرهه في الدين؛ بقره ۲۵۶-، الدين هو الحب و الحب هو الدين و....

با وجود تعبیر مختلف از دین در این تعاریف، دین را می‌توان به مطلق جهان بینی یا گونه نگرش هر فرد به هستی

کتاب مقدس به سمت رسمیت یافتن تفسیرهای نوین و منطبق با علوم جدید از کتاب مقدس پیش می‌رفت و معلوم بود که این جریان خروشان معترض به تفسیر منطبق با علوم جدید از کتاب مقدس قناعت نمی‌کند. اصرار ارباب کلیسا بر ظواهر متون دینی و مقابله با نظریات و حقایق جدید علمی این پرسشها را مطرح کرد که: آیا این امکان وجود ندارد که آموزه‌های دیگر کتاب مقدس نیز فاقد پشتوانه قوی باشد؟ آیا اصل دین مسیحیت گرفته شده از وحی الهی بوده است؟ چگونه می‌توان با این روش‌ها و ابزار علمی وجود دین را تبیین کرد؟ دین از کجا آمده است؟ آیا ادیان محلی با ادیان بشر ابتدایی ارتباطی دارند؟ پاسخ این‌گونه سوالات در زمینه‌های مختلفی مانند روانشناسی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی مطرح شده؛ فهرست وار به چند نظریه در این زمینه می‌پردازیم:

نظریه فویرباخ: وی معتقد بود که مذهب نوعی از خود بیگانگی است که با پیشرفت و گسترش شناخت انسان و طبیعتاً بازگشت انسان به خودش جبراً مساله مذهب مرتفع می‌شود.

دغدغه‌های فرجامین، پژوهشی در معنا شناسی واژه دین - علی طهماسب، نشر یادآوران، ۱۳۷۹.

مقالات:

تعرف دین و معضل تعدد، علی رضا شجاعی وند، نقد و نظر، سال ۵، شماره ۱ و ۲، ص ۲۳۴.

تعریفی جامع‌شناختی از دین، چارلز گلاک و رادنی استارکر، کوتاه شده و ترجمه، حسین قاضیان، کیان ۱۷، ص ۲۲.

علم دین شناسی، محمد ثقفی، مشکوه، شماره ۶۶.

علم دین شناسی در جهان و تمدن اسلامی، محمد ثقفی، آئینه پژوهش، ص ۶۳.

رویکردهای اجتماعی در مطالعه دین، محمد فولادی، معرفت شماره ۲۹، ص ۷۵

ب: منشا دین

بحث پیرامون «منشا دین» یکی از موضوعات دیگر فلسفه دین است. البته از تاملاتی مهم و یا عمیق همراه است. این بحث، در واقع، محصول عصر جدید است. از آن هنگام که مناقشات کلامی در مفاهیم

انگیزه پیدایش مذاهب، ناصر مکرام شیرازی؛ انتشارات برهان، ۱۳۵۳.

حقیقت دینی در عصر ما، ویلیام مونتگمری وات، ترجمه: ابوالفضل محمودی؛ مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، چاپ اول ۱۳۷۹.

جستارهایی در کلام جدید، جمعی از نویسندگان؛ انتشارات سمت، اول ۱۳۸۱.

خ: براهین اثبات وجود خدا

فیلسوفان دین در این رابط سه دیدگاه کلی دارند: (۱) وجود خداوند هم اثبات شده (خداوند وجود دارد) و هم اثبات عقلانی شده است؛ اکثر متکلمان، حکما و عرفای اسلامی و عده زیادی از متفکران غربی مانند کانت، لایب نیتزر، اسپینوزا، و ... در زمره طرفداران این نظریه‌اند؛ ۲- خداوند وجود دارد اما اثبات عقلایی نشده است؛ و (۳) وجود خداوند اثبات ناشدنی است؛ اینها دو گروه‌اند: عده‌ای قایلند که خداوند وجود دارد اما اثبات ناشدنی است و عده‌ای هم معتقد به عقل ستیز بودن وجود خداوند و عدم وجود باری تعالی‌اند.

دیدگاه اول

نظریه جهل: انسان اولیه در آغاز که با پدیده‌های طبیعی روبرو می‌شده، (آتش را دیده که می‌سوزاند و ...) بعد که بشر نمی‌توانسته تحلیل کند و به دلایل واقعی آنها پی ببرد، در ذهن خودش برای هر واقعه‌ای خدایی فرض کرده، حال که علتها را فهمیده (کشف کرده) آن خداهای فرضی را کنار زده است. اگوست کنت، اسپنسر، تایلند و راسل از جمله طرفداران این نظریه‌اند.

نظریه ترس ۴- نظریه روانشناسانه
۵- نظر جامعه شناسانه مبنی بر عامل فقد اجتماعی و .

منابع:

الف) کتب

درآمدی بر منشا دین، علی‌رضا قائمی‌نیا؛ نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، چاپ اول ۱۳۷۹.
ماهیت و منشا دین، فضل‌الله کمپانی؛ انتشارات فراهانی- چاپ اول، ۱۳۶۲.
فطرت، استاد شهید مرتضی مطهری؛ انتشارات صدرا.
پیوند مذهب و انسان، عباسعلی عمید زنجانی؛ انتشارات هدف.

کلیات فلسفه، ریچارد پایکین؛ جلال‌الدین مجتبوری، حکمت، ۱۴۰۲.

درآمدی به تحلیل فلسفی، سهراب علوی‌نیا؛ سازمان تبلیغات.

جستارهایی در کلام جدید، جمعی از نویسندگان؛ سمت، ۱۳۸۱.

سیر حکمت در اروپا، محمد علی فروغی؛ نشر زواره؛ ۱۳۶۷. (سه جلد در یک جلد).

تاریخ فلسفه غرب، مجموعه درسهای استاد مصطفی ملکیان - پژوهشکده حوزه دانشگاه، ۱۳۷۹.

نقد تفکر فلسفی غرب، اتیل ژیلسون؛ ترجمه: احمد احمدی - حمت ۱۳۷۳.

تبيين براهين اثبات خدا، آیه... جوادی آملی، مرکز نشر اسرا - چاپ اول ۱۳۷۴.

سیری در ادله اثبات وجود خدا، محسن غرویان؛ دفتر تبلیغات اسلام قم، چاپ دوم، ویراست دوم، ۱۳۷۷.

د: رابطه علم و دین:

تبيين ارتباط و تعامل بين علم و دین و رفع تعارض احتمالی بين آنها بحث اصلی این بخش از فلسفه دین است؛ چرا که در سایه این ارتباط است که فرد با تسلط بهتر و امید بیشتری به درک حقیقت خواهد

از این دیدگاه براهین به دو دسته کلی تقسیم پذیرند: (۱) براهین تبیین؛ و (۲) براهین استدلالی.

دسته اول: براهین تبیین

به این معنا که استدلالی نیستند؛ مانند برهان فطرت، برهان مبتنی بر اجماع عام.

دسته دوم براهین استدلالی

الف) براهین هستی‌شناختی

برهانهایی که بر مفهوم وجود مبتنی هستند؛ ب) براهین جهان‌شناختی؛

براهینی که مبتنی بر واقعیت وجودند؛ و ج)

براهین غایت‌شناختی؛ براهینی که مبتنی بر وجود خاصند.

منابع:

الف) کتب

براهین اثبات وجود خدا در فلسفه غرب، برگرفته از دائره‌المعارف فلسفی پل ادواردز، شهید علی‌رضا جمالی‌نسب و محمد محمدرضایی

بررسی تطبیق براهین اثبات خداوند، محمد حسین‌زاده؛ سازمان تبلیغات اسلامی - چاپ اول ۱۳۷۵.

درآمدی بر خداشناسی فلسفی، محسن جوادی؛ معاونت امور اساتید دروس معارف اسلامی - ۱۳۷۵.

می‌شود، بعلت وجود ضعف در نظرگاه و تفکر است. به عبارتی، اگر دین و علم هر کدام در مسیر خودشان باشند هیچ‌گاه با یکدیگر تعارضی پیدا نخواهند کرد.

منابع

الف) کتب

از علم سکولار تا علم دینی، مهدی گلشنی؛ پژوهشگاه علوم اسلامی و مطالعات فرهنگی - ۱۳۷۷.

کلام جدید، عبدالحسین خسروپناه؛ مرکز مطالعات و پژوهشهای فرهنگی حوزه، چاپ دوم ۱۳۸۱، مبحث علم و دین.

علم و دین؛ ایان باربور، بهالدین خرمشاهی؛ مرکز نشر دانشگاهی - ۱۳۶۲.

رابطه منطقی دین و علوم کاربردی؛ علیرضا پیروزمند؛ انتشارات امیر کبیر - ۱۳۷۶.

موضع علم و دین در خلقت انسان؛ احد فرامرز قرامکی؛ موسسه فرهنگی آرایه، ۱۳۷۳.

الدین و العلم و قصور فکر البشری، محمدالحسینی اسماعیل؛ قاهره.

دین و نگرش نوین، والتر ترنس - استیس؛ ترجمه احمدرضا جلیلی؛ حکمت ۱۳۷۷.

داشت. در این حوزه سه سوال مطرح است:
 ۱- آیا اصلاً بین علم و دین تعارض وجود دارد؟
 ۲- در صورت وجود تعارض، حکم و داور کیست؟
 ۳- تعارض در چه موضوعاتی رخ داد؟
 موارد زیادی را در مورد تعارض علم و دین بر شمرده‌اند، از جمله در مسایل مربوط به انسان‌شناسی؛ دین قایل است که انسان اشرف مخلوقات و قطب عالم آفرینش است. آیا منظور این است که محور عالم هستی مرکز زندگی انسان است که علم ابتدا ثابت نکرده، زیرا زمین بخش ناچیزی از دنیای آفرینش است. یا در مفهوم سعادت؛ تفکر علم مدار غربی سعادت را در سه مرحله یا مقام تعریف کرده: (۱) برخورداری از رفاه؛ (۲) کسب موقعیت اجتماعی؛ و (۳) امید به آینده. اما، در مقابل، دین مدعی است که این بخش ناچیز از علت‌های سعادت و سعادت‌مندی است نه خود سعادت؛ زیرا با وجود فراهم بودن تمام این سه مرحله، هنوز اضطراب و عدم آرامش و مفسد اخلاق و ... وجود دارد. اما در پاسخ به پرسش اول می‌توان گفت: در حقیقت بین علم و دین تعارضی نیست؛ زیرا هر دو مخلوق حکیمانه خدایند و نباید بین آنها تعارض باشد. اگر هم تعارضی مشاهده

در گستره افکار عمومی، بررسی، تحلیل و یا پاسخگویی به شبهات محتمل، ضرورتی دو چندان پیدا کرده است. در جهان مسیحیت در اینباره سه دیدگاه کلی وجود دارد:

- (۱) کثرت‌گرایی)) ؛
- (۲) انحصارگرایی) (
- (۳) شمول‌گرایی) (

پلورالیسم به معنای کثرت‌گرایی است که در حوزه‌های مختلف فلسفه دین، فلسفه اخلاق، حقوق و سیاست کاربردهای متفاوتی دارد، که حد مشترک همه آنها به رسمیت‌شناختن کثرت در برابر وحدت است ؛ اما پلورالیسم دینی یعنی حقیقت و رستگاری منحصر در دین ویژه‌ای نبوده و همه ادیان بهره‌ای از حقیقت مطلق و غایت تقوی دارند. در نتیجه، پیروی از برنامه‌های هر یک از آنها می‌تواند مایه نجات و رستگاری باشد. کثرت‌گرایی دینی، نظریه‌ای است معرفت‌شناسانه و دین‌شناسانه در باب حق‌بودن ادیان و محق‌بودن دینداران؛ و برآن است که کثرتی که در عالم دین ورزی پدید آمده است و علی‌الظاهر نازدودنی و نارفتنی است، حادثه‌ای است طبیعی که از حق‌بودن کثیری از ادیان و محق‌بودن

جستارهایی در فلسفه دین، الوین پلانتینجا، تری او کیف- ولامنت، مرتضی فتحی زاده؛ دانشگاه قم- انتشارات اشراق.

عقل و اعتقاد دینی؛ مایکل پترسون و دیگران- احمد نراقی، ابراهیمی سلطانی؛ انتشارات طرح‌نو.

ب) مقالات

ماهیت عقل و تعارض عقل و وحی، رضا برنجکار؛ نقد و نظر، سال اول، شماره ۳ و ۴، ص ۱۸۴.

عینیت در علم و رابطه آن با آموزه‌های دینی، احمد نراقی؛ کیان ۲۰، ص ۲۰.

ه: پلورالیسم دینی

مبحث کثرت‌گرایی دینی و گفتارهای متعارض ادیان، از جمله مسایل مهم حوزه دین پژوهشی و فلسفه دین است. این مساله می‌تواند از دو جنبه درون دینی و برون دینی بررسی شود. در جنبه درون دینی و حقیقت بحث تکثر مذاهب مطرح است و البته در مواقعی که حادثه‌ای باعث اتحاد مذاهب یک دین شده این بحث مختص به چگونگی ارتباط ادیان مختلف با حقایق ثابت بوده است. با اینحال در زمان کنونی با توجه به ورود غیر قابل کنترل این‌گونه مباحث به بستر جامعه علمی ما و طرح آنها

معنای دوم که پراکندگی اجزای حق در بسته یک دین است نیز قابل پذیرش است. اما حق حقیقتی مستمر و همیشگی است. به این معنا که گزاره‌ای حق باشد، در هر دینی که باشد، بیانگر حقیقتی بادوام است. در حقیقت، در چنین موردی انقطاع که لازمه مخالفت و تعارض است هیچ‌گاه روی نمی‌دهد، این مطالب با عنایت به بحث «نسخ» در ادیان کامل می‌شود. نسخ یعنی تغییر حکم به تبع تغییر متعلق آن. در نسخ هیچ حکمی در زمان وجود متعلقش باطل بحساب نیامده، بلکه نسخ تبدیل و جایگزینی حکم یک مرتبه به دلیل تغییر آن مرتبه می‌باشد. شرایط (متعلقها) در هر زمان متغیرند و خواستار احکام مخصوص به خودند. این روند باعث ایجاد احکام جدید بر طبق مقتضیات و مصالح نو می‌شود که به کنار گذاشتن احکام تاریخ مصرف گذشته، خواهد انجامید. حال با شواهد و براهین بسیاری که بر خاتمیت پیامبر گرامی اسلام (ص) و دین اسلام به معنای احض آن، وجود دارد ادعای حقانیت تمام ادیان در عرض یکدیگر، گفتاری ناشایست و غیر علمی است. البته همانگونه که ذکر رفت، اسلام با دعوت از تمام ادیان الهی و

کثیری از دینداران پرده برمی‌دارد. این نظریه در جهان مسیحی توسط جان هیک (۱۹۲۲-۱۹۹۲) طرح یا ترویج شده است و دارای معانی دیگری غیر از حقانیت هم می‌باشد؛ مانند همزیستی مسالمت‌آمیز و پراکندگی اجزای حقیقت در ادیان گوناگون. در هر صورت این ادعا (حقانیت تمام ادیان) مخالفت صریح با آموزه‌های دینی برگرفته از قرآن و سنت دارد. زیرا درست است حقیقت غایی و مبدا هستی یکی بیش نیست ولی تعدد ادیان مربوط به شناخت و شهودها است. چون این معرفتها، معرفتهای و اسطه ای است. همیشه با خطا و اشتباه همراه است، از سویی طبق استنادات عقل و نقلی، بین حق و باطل، واسطه وجود ندارد، یک موضوع بیشتر از یک حکم نمی‌تواند داشته باشد. (حکم و موضوع تلازم در صورت وجود تمام شرایط دارند). اینجاست که پذیرش دو گفتار و تفسیر متعارض در مورد یک موضوع قبول اجتماع نقیض یا جمع متضادین است. البته کثرت‌گرایی بمعنای همزیستی مسالمت‌آمیز، با آموزه‌های اسلامی شیعی پذیرفتنی است.

تاکید بر توجه به جنبه‌های مشترک آنها، بر اصل همزیستی مسالمت‌آمیز صحنه گذاشته که با معنای تکثر گرایی به حقانیت تمام شمول متفاوت است. (از جمله دلایل پلوراسیتها دلایل قرآنی آنهاست که جای بحث و بررسی دارد).

منابع

(الف) کتب: مباحث پلورالیسم دینی، جان هیک، ترجمه عبدالرحیم گواهی؛ انتشارات تبیان - چاپ اول ۱۳۷۸.

تحلیل و نقد پلورالیسم دینی، علی ربانی گلپایگانی؛ موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر - چاپ دوم ۱۳۷۹.

التعددية الدينية: نظره في المذهب البلورالي، حيدر حبيب الله؛ ۱۴۲۱-۲۰۰۱م، الطبعة الاولى.

دین‌شناسی، آیه... جوادی آملی؛ موسسه اسراء - چاپ اول ۱۳۸۱.

دین‌شناسی، محمدحسین زاده؛ موسسه امام خمینی (ره)، چاپ اول ۱۳۷۸.

جهان بینی توحیدی، (نبوت) استاد شهید مرتضی مطهری.

عقل و اعتقاد دینی، مایک پترسون و دیگران؛ ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی.

پلورالیسم، هادی صادقی، معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی، (نهاد مقام معظم رهبری) - ۱۳۷۷.

صراطهای مستقیم، عبدالکریم سروش، موسسه فرهنگی صراط - چاپ اول - ۱۳۷۷.

صراط مستقیم: «نقدی بر قرائت دکتر سروش از پلورالیسم دینی»، عباس نیکزاد؛ بوستان کتاب ۱۳۸۰.

پلورالیسم دینی (نقد)، مرتضی حسینی؛ انتشارات فرهنگ قرآن.

یقین گمشده (گفتگوهای درباره فلسفه دین)، عبدالله نصری؛ سروش - چاپ اول ۱۳۸۰.

کلام جدید، عبدالحسین خسروپناه.

(ب) مقالات

پلورالیسم دینی، محمد مجتهد شبستری، محمد صدری، احمد صدری و مراد قراهاد پور؛ کیان، شماره ۲۸، ص ۳.

پلورالیسم در گفتگو با استاد محمد تقی مصباح یزدی، معرفت شماره ۲۲، ص ۴.